

ԱՐՄԱՆ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՇԽԱՐՀԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱՑՄԱՆ ՓՈՐՉ

ՄՈՒՏՔ. Պատմության պարբերացումը և հիմնական մոտեցումները

Պատմության պարբերացումը համակարգման մի յուրօրինակ ձև է, որի հիմնական նպատակը պատմական գործընթացների պայմանական բաժանումն է առանձին ժամանակագրական շրջանների: Վերջիններս ունենում են տարբերակիչ յուրահատկություններ, որոնք առանձնացվում են պարբերացման համար որպես հենք ընդունված չափորոշիչներով: Արդյունքում ստացվում է համեմատաբար կայուն բնութագրիչներով ժամանակաշրջանային բաժանում¹:

Հայտնի են պարբերացման մի քանի մոտեցումներ, որոնցիցից հարկ ենք համարում անդրադառնալ հասարակարգերի և քաղաքակրթությունների մոտեցումներին:

Հասարակարգերի մոտեցումն ընդունված էր խորհրդային պատմագիտության մեջ և հիմնված էր պատմությունը հինգ հասարակարգերի բաժանելու՝ Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի տեսությունների վրա²: Համարվում էր, որ յուրաքանչյուր մարդկային հանրույթ իր զարգացման ընթացքում անցնելու էր հինգ փուլ:

¹ Տե՛ս The Challenge of Periodization: Old Paradigms and New Perspectives, ed. L. Besserman, New York, 1996, J. Bentley, ch. I, Cross-Cultural Interaction and Periodization in World History. "American Historical Review", vol. 101, N 3, 1996 (June), էջ 749–770:

² Տե՛ս Կ. Մարքս, Փ. Էնգելս, Сочинения, изд. 2-е, т. 13, М., 1959, с. 7, т. 21, М., 1961, с. 26. Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Всемирная история, т. 1, под редакцией Ю. П. Францева, И. М. Дьяконова, Г. Ф. Ильина, С. В. Киселева, В. В. Струве, М., 1956, էջ VII-XXII, Գ. Կուнов.

- ա. նախնադարյան համայնական,
- բ. ստրկատիրական,
- գ. ավատատիրական,
- դ. կապիտալիստական,
- ե. կոմունիստական:

Խորհրդային պատմագիտության մեջ այս մոտեցումը եղել է հիմնականը: Սակայն ասել, որ ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո այն դուրս է եկել գիտական շրջանառությունից, այնքան էլ ճիշտ չէ:

Յու. Սեմյոնովը մշակել է գլոբալ հասարակարգերի տեսությունը, որտեղ հիմնական շեշտը դրված է այն փաստարկի վրա, թե հասարակության՝ բոլոր հասարակարգերով անցնելու դրույթը չի կարող պարտադիր կամ հենքային լինել: Նոր հասարակությունները, դուրս գալով մարդկային զարգացման «ճանապարհ», սկսում են այնտեղից, որտեղ կանգ են առել նախկինում զարգացած հանրույթները¹:

Ըստ քաղաքակրթությունների մոտեցման՝ պատմական գործընթացը դիտարկվում է ոչ թե հիերարխիկ ուղղահայաց, այլ տարածական-հորիզոնական հարթության վրա: Այս մոտեցման կողմնակիցները կարծում են, որ «հավասարագոր» քաղաքակրթությունների տարբերակումը հնարավորություն է տալիս խուսափելու պատմության զարգացման հարցից, ուստի նաև ժողովուրդների՝ որպես զարգացած, զարգացող և չզարգացած հասարակությունների տարբերակման խնդրից: Այս մոտեցումը հստակեցվել է Օ. Շպլինգերի «Եվրոպայի մայրամուտը» և Ա. Թոյնբի «Պատմության ուսումնասիրությունը» աշխատություններում: Թոյնբին առանձնացրել է շուրջ երեսուն քաղաքակրթություն, որոնք ունեն յուրահատուկ-անկրկնելի դիմագիծ: Դրանց առաջացման պատճառ են դարձել արտաքին միջավայրի մարտահրավերները:

Марксова теория исторического процесса, общества и государства, т. 2, М.-Л., 1930, с. 121-124:

¹ Տե՛ս Yu. Semenov, Socioeconomic Formations in Historical Process. Philosophy in USSR, Problems of Historical Materialism, М., 1981, էջ 33-51:

Դրանցից յուրաքանչյուրն անցել է առաջացման, զարգացման, մասնատման և անկման փուլեր: Քաղաքակրթության ներքին կազմվածքը բաժանվում է երկու մասի՝ «ստեղծագործ փոքրամասնություն» և զանգվածներ: Առաջինների առկայությունը քաղաքակրթության հիմնական բնորոշիչներից մեկն է¹:

Վերջին շրջանում որոշ հետազոտողներ քաղաքակրթություն են վերագրում գրեթե բոլոր էթնիկ հանրույթներին: Ի. Վալլերստայնը քաղաքակրթական մոտեցումը բնութագրում է որպես «թույլերի զաղափարախոսություն», որն էթնիկ ազգայնականության «բողոք» է ներկա աշխարհակարգի «միջուկ» հանդիսացող պետությունների դեմ²:

Շարունակելով քաղաքակրթական մոտեցման որոշ սկզբունքների զարգացումը՝ այդ մոտեցման կողմնակիցներն անցում են կատարել մեկ քաղաքակրթություն ընդգրկող ընկերային համակարգերի զարգացման ուսումնասիրությունից մինչև այնպիսի համակարգերի ուսումնասիրություն, որոնք ընդգրկում են մեկից ավելի քաղաքակրթություն և նույնիսկ աշխարհի բոլոր քաղաքակրթությունները: Այդ մոտեցման հիմնական մշակողներն են Ֆ. Բրոդելը³ և Ի. Վալլերստայնը⁴:

Ակնհայտ է, որ նշված տեսություններից ուղղակի արտածել հայ գաղթաշխարհի պատմության պարբերացման սկզբունքներ և կամ մեթոդներ այնքան էլ դյուրին աշխատանք չէ:

Մյուս կողմից, վերոհիշյալ տեսությունները վերաբերում են հասարակություններին և դրանց զարգացմանը: Հայտնի է, որ մարդկանց՝ որպես հասարակությունների ձևավորումը տեղի է ունեցել

¹ Տե՛ս А. Тойнби. Изучение истории, М., 2009, с. 31:

² Տե՛ս I. Wallerstein, World-Systems Analysis, Social Theory Today, Cambridge, 1987, pp. 309-324:

³ Տե՛ս Ф. Бродель, Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв., М., 2006:

⁴ Տե՛ս I. Wallerstein, նշվ. աշխ.:

տարածքային սկզբունքով («տարածքային սոցիալիզացիա»), այն հենքի վրա, որ մարդիկ գիտակցորեն ու ենթագիտակցորեն աստիճանաբար կապվում են առանձին վերջրած տարածքի, ստեղծում ավանդույթներ, կենցաղ և մշակույթ¹: Ակնհայտ է, որ հասարակության ձևավորումից մինչև հավաքական կենսագործունեության՝ համակեցության սոցիալական և արժեքային զարգացման փուլերը կապվում են առանձին տարածքների հետ, ուստի գաղթավայրերի պատմության պարբերացումը հայության տարածքային սոցիալիզացիայի և զարգացման փուլերի հիմքով կատարելը մի կողմից հնարավորություն կտա տեղայնացնելու գաղթաշխարհի պատմությունը և զարգացումն ըստ առանձին երկրների, իսկ մյուս կողմից՝ կնպաստի գաղթաշխարհի պատմության ամբողջացմանը և տարբեր սոցիալական ու արժեքային համակարգերում հայության համարկման խնդիրների պարզաբանմանը:

Սակայն հայ գաղթավայրերի պատմության պարբերացումը առաջին հերթին խնդիր է դնում գաղթաշխարհի համընդգրկուն պատմության և գաղթաշխարհի հայության՝ ժամանակի ու տարածության մեջ որպես ամբողջական համակեցական համակարգի ընկալման: Համակեցությունը նախատեսում է որոշակի աշխարհագրական, էթնոժողովրդագրական, պատմական, մշակութային, հոգևոր-կրոնական և այլ հենքերի առկայություն²: Դրանցից գաղթաշխարհին ընդհանուր առմամբ չի վերաբերում աշխարհագրական հենքը: Թեև աշխարհագրական առումով գաղթաշխարհում որոշակի միասնական դիմագծով են հանդես գալիս եվրոպայի և Մերձավոր Արևելքի հայերը: Մյուս կողմից՝ գաղթաշխարհի համակեցության աշխարհագրական հենքը կարելի է ձևավորել ընդհանուր հայրենիքի առկայությամբ:

¹ Տե՛ս I. Duchecik, Comparative federalism. The territorial dimension of politics, Lanham et. al., 1987, p. 62:

² Տե՛ս F. Braudel, A history of civilizations, New York, 1995, p. 18:

1. Հայ ժողովրդի պատմության պարբերացման խնդիրը և գաղթաշխարհի գործոնը

Արդեն ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո անհրաժեշտություն առաջացավ հրաժարվելու պատմության պարբերացման մարքս-էնգելսյան մոտեցումից և մշակելու նոր, պարբերացման ավելի արդյունավետ համակարգ: 1992 թ. Երևանում տեղի ունեցավ գիտաժողով՝ նվիրված այդ խնդրին¹: Բարեբախտաբար պատմաբան Պ. Հովհաննիսյանն ամփոփել ու մշակել է այդ համաժողովում հնչած բոլոր տեսակետները, որը հնարավորություն է տալիս ընդհանրացված տեսնելու հայ պատմագիտության ձեռքբերումներն այդ ասպարեզում:

Համաժողովի մասնակիցները, հիմք ընդունելով այն, որ առանց հայ ժողովրդի պատմության պարբերացման խնդրի լուծման՝ հնարավոր չէ խոսել պատմագիտության մեջ լայնամասշտաբ ձեռքբերումների մասին՝ մասնակիցներից շատերը ներկայացրել են սեփական մոտեցումները և առաջարկել հայ ժողովրդի պատմության պարբերացման տարաբնույթ սկզբունքներ:

Ըստ Գ. Սարգսյանի՝ հայոց միջնադարը կարելի է բաժանել նախաավատատիրական և միջնադարյան կամ ավատատիրական ժամանակաշրջանների՝ սահմանագիծն անցկացնելով IV դարով²:

Ըստ Վ. Դիլոյանի՝ արդեն XVII դ. հայ վաճառականական կապիտալն աննախադեպ վերելք է ապրել: Այդ գործընթացը հասկանալի պատճառներով տեղի էր ունենում հայկական գաղթավայրերում: Հայ վաճառականությունն իր ձեռքն է վերցնում գրատպության գործը՝ տարածելով առաջադիմական գաղափարներ: Նրանք իրենց հայացքը դարձնում են դեպի Հայաստան՝ երկրի

¹ Տե՛ս Պ. Հովհաննիսյան, Հայ ժողովրդի պատմության պարբերացման հիմնահարցին նվիրված համաժողով, «Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 1993, թիվ 4, էջ 148-161:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 149:

ազատագրումը կապելով լուսավորական գաղափարների և հանրապետական կարգերի հաստատման հետ: Այդ հարցում համերաշխվել են հնդկահայ և ռուսահայ վաճառականության առաջադեմ ներկայացուցիչները: Ուստի Վ. Դիլոյանն առաջարկեց իրականացնել հայ ժողովրդի պատմության ընդհանրական բաժանում՝ հետևյալ դարաշրջանների ծիրում.

1. նահապետական, տոհմացեղային,
2. ավատատիրական (Ք. ա. IX դ. - Ք. հ. XVII դ. երկրորդ կես),
3. նոր պատմություն (XVII դ. երկրորդ կես-1918 թ.),
4. արդի պատմություն (1918 թ.-առ այսօր)¹:

Լ. Շահինյանի կարծիքով՝ հայ ժողովրդի պատմության պարբերացումը պետք է իրականացնել ըստ դարակազմիկ իրադարձությունների.

1. հնագույն շրջան (սկզբից մինչև Ք. ա. 134 թ.),
2. հին շրջան (Ք. ա. 134 թ. - 428 թ.)՝ հեթանոս և քրիստոնյա Արշակունիներ ենթաբաժիններով,
3. միջնադար (428 թ.-XVIII դ. վերջ),
ա. վաղ միջնադար (V-XI դդ.),
բ. միջին միջնադար (XI-XV դդ.),
գ. ուշ միջնադար (XVI դ.-1800 թ.):
4. նոր շրջան (1801-1918 թթ.),
5. նորագույն շրջան (1918 թ.-առ այսօր)²:

Կարևոր խնդիրներից մեկը, որ քննարկվեց համաժողովում, այն էր, թե արդյոք անհրաժեշտ է հայոց պատմության միջնադարյան շրջանի պարբերացումն իրականացնելիս հաշվի առնել գաղթաշխարհի գործոնը: Մ. Զուլայանը նշեց, որ գաղթաշխարհը չի որոշել հայոց պատմության ընթացքը, ուստի այդ գործոնը պարբերացման ընթացքում չի կարելի կիրառել³:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 151:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 151-152:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 152:

Է. Դանիելյանի կարծիքով՝ հայ ժողովրդի պատմության պարբերացման հիմքում անհրաժեշտ է դնել պետականության առկայության գործոնը՝ հին ու միջնադարյան պատմության միջև որպես բաժանարար ի նկատի ունենալով քրիստոնեության ընդունումը¹:

Ն. Հովհաննիսյանի հույժ կարևոր դիտարկման համաձայն՝ անհրաժեշտ է պարբերացման ընթացքում առանձնացնել երկու կարևոր չափանիշներ.

1. անփոփոխ կամ կայուն չափանիշներ,
2. շարժական կամ ոչ կայուն չափանիշներ:

Վերջինիս մեջ մտնում են հոգևոր-մշակութային, գաղափարաբանական, սոցիալ-տնտեսական և այլ գործոններ:

Անփոփոխ չափանիշների մեջ պետք է հաշվի առնել, մասնավորապես, V դարը, երբ կործանվեց Արևմտյան Հռոմեական կայսրությունը, և ավարտվեց հին դարերի շրջանը, կամ 1918 թ., երբ ավարտվեց Առաջին աշխարհամարտը, և կործանվեցին ցարական, Ավստրո-հունգարական և Օսմանյան կայսրությունները: Այդ շրջանները դարակազմիկ նշանակություն ունեն մաս հայոց պատմության մեջ՝ ի դեմս պետականության կորստի և Հայաստանի առաջին Հանրապետության ստեղծման: Նորագույն շրջանը, որը սկիզբ է առել 1918 թ., որպես բնորոշ գիծ ընդգրկում է Սփյուռքի ձևավորումը՝ ի հետևանս Արևմտյան Հայաստանի բռնի դատարկման²:

Յու. Մկրտումյանի տեսակետի համաձայն՝ պարբերացման հիմքում պետք է դրվեն պատմության որակական փոփոխությունները (քաղաքական, տնտեսական, մշակութային, կրոնական և իրավական)³:

Կարևոր է Ա. Ստեփանյանի այն նշումը, որ նախքան պարբերացումը հարկ է հստակություն մտցնել հայոց համակեցության ըն-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 153:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 155:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 156:

կալման մեջ՝ անդրադառնալ դրա հենքային գործոններին, որից հետո՝ փորձ կատարել այն ներկայացնելու ժամանակի և տարածության կոնկրետ հոլովություն: Ըստ որում՝ մարդկային համակեցությունը բարդ ու ինքնատիպ համակարգ է, որի գոյության տարբեր շրջաններում առանձնահատուկ նշանակություն են ստանում նրա տարբեր կառուցակազմիկ (համակարգաստեղծ) տարրերը: Որպես օրինակ է բերվում այն, որ հունական պատմության շրջափուլերի բաժանումը կատարվել է՝ ըստ համակեցության այս կամ այն տարրի՝ հոմերոսյանը՝ էթնոռազմական և ցեղային ինտեգրման, արխայիկը՝ տնտեսության և քաղաքային կյանքի ծաղկման և դասականը՝ ստեղծագործական հասարակաշինության և մշակույթի զարգացման¹:

Արժեքավոր է Ա. Ստեփանյանի այն դիտարկումը, որ պարբերացումը պետք է իրականացվի՝ հաշվի առնելով հասարակության ինչպես քաղաքական ու մշակութային, այնպես էլ հասարակական զարգացման մակարդակը: Այդ առումով առաջարկվել է պարբերացման հետևյալ տարբերակը.

1. համայնական (վաղնջական ժամանակներից մինչև Ք. ա. XXIII դ.),
2. տոհմատիրական (Ք. ա. XXIII դ.-Ք. ա. II դ.),
3. նախարարական (Ք. ա. II դ.-XIII դ.),
4. առևտրական կապիտալի (XIV դ.-XVII դ.),
5. նոր (XVII դ.-1918 թ.),
6. արդի (1918 թ.-մեր օրերը)²:

Կարծիքների ամփոփմամբ հանդես եկող Լ. Խորշուդյանի կարծիքով՝ հայ ժողովրդի պատմության պարբերացման հարցում որպես չափանիշ պետք է ընդունվեն ազգային (պետականություն, ազգային-ազատագրական պայքար, ազգային հեղափոխություն), քաղաքական, մշակութային, կրոնական և համաշխարհային կյանքի՝ ժողովրդի պատմության համար կարևոր նշանակու-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 156-157:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 157-158:

թյուն ունեցող դարակազմիկ, շրջադարձային, բախտորոշ իրադարձությունները: Հայ ժողովրդի պատմությունը չպետք է դիտարկվի համաշխարհային պատմությունից կտրված, այլ դրա համատեքստում: Հայաստանը և հայության տարբեր հատվածները հասարակական հարաբերությունների այս կամ այն շրջանն են թևակոխել այն երկրի հետ միասին, որի տիրապետության ներքո կամ որի տարածքում ապրել են:

Ըստ այդմ՝ հայ ժողովրդի պատմության լավագույն պարբերացումը կարող է լինել ըստ հին, միջնադարյան, նոր և արդի շրջանների բաժանումը: Հին շրջանն ավարտվում է V դ., երբ ընկավ պետականությունը, հիմնավորվեց քրիստոնեությունը, և ստեղծվեց այբուբենը (ոսկեդարի սկիզբը): Այսինքն՝ այս բաժանման հիմքում դրվում են երեք կարգի գործոններ՝ պետականությունը, կրոնը և մշակույթը: Միջնադարյան շրջանն ավարտվում է XVII դ., երբ զարթոնք է ապրում ազատագրական պայքարը, և մշակվում ազգային-ազատագրական շարժման գաղափարախոսությունը: Արդի շրջանը սկիզբ է առնում 1918 թ., երբ ստեղծվեց Հայաստանի Հանրապետությունը¹:

Ի դեպ, հենց այս սկզբունքով է ստեղծվել ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի հեղինակած «Հայոց պատմություն» բուհական ձեռնարկը²:

2. Հայ գաղթաշխարհի պատմության պարբերացումը պատմագիտության մեջ

Վերոգրյալը ցույց է տալիս, որ հայ ժողովրդի պատմության պարբերացման հարցում գաղթաշխարհի գործոնը համարվել է ոչ էական առնվազն մինչև XVII դ. ընկած ժամանակահատվածի համար, երբ գաղթաշխարհի հայ վաճառականության շրջանում

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 158-161:

² Տե՛ս «Հայոց պատմություն», հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, ուսումնական ձեռնարկ, խմբագրությամբ պրոֆ. Գր. Ռ. Սիմոնյանի, Ե., 2000, Բ հրատարակություն, Ե., 2012:

ձևավորվել են Հայաստանի ազատագրության գաղափարները: Հայ ժողովրդի պատմության պարբերացման հարցում գաղթաշխարհի գործոնին էական դեր է վերապահվում միայն նոր շրջանում:

Փաստորեն պարբերացման է ենթարկված հիմնականում Հայաստանի պատմությունը, այսինքն՝ հայության՝ հայրենիքում բնակվող հատվածի պատմական ընթացքը: Մինչդեռ արդեն IV դ. սկսած՝ այն ուղեկցվել ու զուգահեռվել է գաղթաշխարհի պատմությամբ: Վերջինիս ձևավորումը տեղի է ունեցել ի հաշիվ Հայաստանում հայության նվազման և երկրի թուլացման, որը կարող է լինել պատմական գործընթացի և դրա պարբերացման կարևոր բաղադրիչ:

Նախորդ տասնամյակներում հրատարակվել են հայ ընդհանուր առմամբ գաղթաշխարհին և ի մասնավորի առանձին գաղթավայրերին վերաբերող բազմաթիվ աշխատություններ¹: Դրանցից յուրաքանչյուրում գաղթաշխարհի և գաղթավայրերի պատմության ուսումնասիրության ինչ-ինչ սկզբունքներ են կիրառվել, որոնցից հնարավոր է որոշակի պատկերացում կազմել գաղթաշխարհի պատմության պարբերացման խնդրի վերաբերյալ հեղինակների տեսակետերի մասին: Հարկ ենք համարում անդրադառնալ դրանցից հիմնականներին:

Հ. Աճառյանը հատկապես առանձնացրել է հայկական գաղութների ուղղությունները՝ նշելով, որ դրանք ունեցել են չորս գիծ՝ հյու-

¹ Տե՛ս «16-18-րդ դդ. հայ ազատագրական շարժումները և հայ գաղթավայրերը», ժողովածու, Ե., 1989, «Էջեր հայ գաղթավայրերի պատմության», հոդվածների ժողովածու, Ե., 1996, «Հայ գաղթաշխարհի պատմություն (միջնադարից մինչև 1920 թ.)», հ. 1-2, Ե., 2003, Վ. Բարխուդարյան, Նոր Նախիջևանի հայ գաղթօջախի պատմություն (1779-1861 թթ.), Ե., 1967, Նույնի՝ Նոր Նախիջևանի հայ գաղթօջախի պատմություն (1861-1917 թթ.), Ե., 1985, Վ. Միքայելյան, Դրինի հայկական գաղութի պատմություն, հ. 1-2, Ե., 1964, 1970, Հ. Թովուզյան, Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախների պատմություն, Ե., 1986, Վ. Բայրուրյան, Նոր Ջուղայի հայ գաղթօջախի պատմությունը XVII դ., Ե., 1969, Հ. Մարտիրոսյան, Իրանի տարածքի հայ համայնքները XI-XV դդ., Ե., 1990, Ա. Խառատյան, Կ. Պոլսի հայ գաղթօջախը (XI – XII դդ.), Ե., 2007, Զ. Ավագյան, ԱՄՆ հայ գաղութի պատմությունը սկզբնավորումից մինչև 1924 թ., Ե., 2000 և այլն:

սիսային, հարավային-արևելյան, հարավային-արևմտյան և արևմտյան: Այդ գծերին հետևելով՝ նա իր աշխատությունը բաժանել է չորս մասի¹: Մեծ հայագետը ուսումնասիրության չորս հիմնական մասերում, որոնք ենթաբաժանված են ըստ տարբեր երկրներ հայության գաղթի և հաստատման պատմության, սկսում է հնագույն տեղեկություններից և հասնում մինչև իր օրերը: Այսինքն՝ գաղթաշխարհի պատմության պարբերացումը հստակեցված չէ ժամանակաշրջանային առումով, և որպես հիմք է ընդունված աշխարհագրական տարածման գործընթացը:

Գրեթե նույն սկզբունքով են իրենց աշխատությունները շարադրել նաև Ա. Ալպոյաճյանը² և Ա. Գ. Աբրահամյանը³: Թեև Ա. Ալպոյաճյանը իր եռահատորյակը բաժանել է Ք.ա VI դարից մինչև XI դ., XI-XV դդ. և XVI դարից մինչև մեր օրերն ընդգրկող պարբերաշրջանների, սակայն բավարարվել է միայն առանձին գաղթավայրերի պատմության այս կամ այն խնդիրների ու իրադարձությունների վերաբերյալ փաստեր բերելով: Իսկ Ա. Գ. Աբրահամյանի աշխատության մեջ ընթերցողին է ներկայացվում շուրջ երեսուն հայկական գաղթավայրերի պատմության ուրվապատկերը:

Լեոն, անդրադառնալով հայոց պատմության մեջ գաղթաշխարհի դերին, նշել է, որ նոր շրջանում այն կարևոր լիցքեր էր հաղորդում Հայաստանին: XIX-XX դդ. զարգացումները հայկական իրականության մեջ հնարավոր չէ բացատրել՝ առանց գաղթաշխարհի գործոնը հաշվի առնելու: Նա գտնում է, որ նոր շրջանի հայոց պատմության մեջ միախառնված են հայրենիքն ու Սփյուռքը, ուստի հայոց պատմությունը պետք է ուսումնասիրել այդ երկուսի ամբողջության մեջ⁴: Փաստորեն, ըստ Լեոնի՝ XIX-XX դդ.

¹ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայ գաղթականության պատմություն, Ե., 2002, էջ 11-13:
² Տե՛ս Ա. Ալպոյաճյան, Պատմութիւն հայ գաղթականութեան, հ. 1, Կահիրէ, 1941 (Ք.ա 6-րդ դ.-11-րդ դ.), հ. 2, Կահիրէ, 1955 (11-15 դդ.), հ. 3, Կահիրէ, 1961 (16-րդ դ.-մինչև մեր օրերը):
³ Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. Ա, Ե., 1964, հ. Բ, Ե., 1967:
⁴ Տե՛ս Լեոն, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Ե., 1984, էջ 73:

պարբերաշրջանը առանձնահատուկ է հայոց պատմության մեջ, քանի որ միահյուսված են հայրենիքի և գաղթաշխարհի հայության պատմական ընթացքները:

Հայ գաղթաշխարհի պատմության պարբերացման հարցով զբաղվել է նաև Վ. Բարխուդարյանը: Նա պարբերացումը կատարել է՝ բնույթի և ժամանակագրության հարցերն ընդհանուր առմամբ համադրելով: Նա գաղթաշխարհի պատմությունը (հայկական գաղթավայրերի ամբողջական պատմություն) պարբերացնում է երեք հիմնական դարաշրջանների՝ միջնադար, նոր և նորագույն: Նորագույն շրջանն ընդգրկում է Առաջին աշխարհամարտից հետո ընկած ժամանակահատվածը, երբ ստեղծվեց հայկական սփյուռքը: Միջնադարում, ավելի ստույգ՝ ուշ միջնադարում (XV-XVIII դդ.) գոյություն ունեցած և վերելք ապրած գաղութներն ունեցել են առանձնահատկություններ՝ որպես կանոն ձեռք բերելով ինքնավարություն: Հայ համայնքն ապրել է ինքնամփոփ կյանքով և պահպանել ազգային նկարագիրը: Այդ շրջանի նշանավոր կենտրոններից էին Նոր Ջուղայի, Հնդկաստանի, Լեհաստանի, Ուկրաինայի և Ղրիմի գաղթավայրերը, որոնք մնալուն հետք են թողել հայոց պատմության մեջ: Դրանց վերելքի շրջանը եղել են XVI-XVIII դդ. և, մասամբ, XIX դ. առաջին տասնամյակները: Այդ շրջանից սկսած՝ արդեն նոր շրջանում, վերոհիշյալ գաղթավայրերի մի մասը աստիճանաբար կորցնում է արտոնությունները, ազգային նկարագիրը և բռնում մարման ուղին: Վ. Բարխուդարյանն այդ գործընթացը կապում է միջնադարից դեպի նոր հարաբերություններ անցման հեղաբեկումների հետ¹: Փաստորեն, Վ. Բարխուդարյանի կողմից կատարված պարբերացումը կարելի է ներկայացնել հետևյալ կերպ.

1. միջնադար՝ XVI-XVIII դդ.,
2. նոր շրջան՝ XIX դ. սկիզբ-1918 թ.,
3. նորագույն շրջան՝ 1918 թ. մինչև մեր օրերը:

¹ Տե՛ս Վ. Բարխուդարյան, Պատմագիտության հարցեր, Ե., 2008, էջ 366-368, 389-407:

Հաշվի առնելով այն բոլոր դժվարությունները, որոնք ի հայտ են գալիս հայ գաղթավայրերի պատմության ամբողջական, ընդհանրացնող աշխատություններ ստեղծելիս, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հայ գաղթավայրերի պատմության բաժինը ձեռնամուխ եղավ գաղութահայ պատմության եռահատորյակի ստեղծմանը: Այնտեղ հայ գաղթաշխարհի պատմությունն այդպես էլ պարբերացման չենթարկեց: Այն ստեղծվեց «գաղթավայրերի պատմության տարածաշրջանային սկզբունքով՝ յուրաքանչյուր գաղութի պատմության շարադրանքի ժամանակագրության պահպանմամբ»: Հաշվի առնելով ժամանակագրական առումով գաղթաշխարհի պատմության ստեղծման անարդյունավետությունը՝ շեշտվում է տարածաշրջանային սկզբունքի նպատակահարմարությունը¹:

Հայ գաղթաշխարհի պատմության պարբերացման խնդրում հստակեցում է մտցված եռահատորյակի «Հայկական արտագաղթերը» բաժնում, որտեղ գաղթաշխարհի սկիզբ համարվում է քրիստոնեության ընդունումից հետո սկսված շրջանը²: Որպես գաղթերի չափերի մեծացման փուլ համարվում է արաբական արշավանքների և տիրապետության շրջանը: VII-XI դարերը, պայմանավորված արաբա-բյուզանդական պատերազմներով և սելջուկյան արշավանքներով, համարվում են Բյուզանդիայում, Բալկաններում, Հյուսիսային Կովկասում և Մերձավոր Արևելքում հայկական գաղթավայրերի առաջացման շրջան³: XI-XIII դարերում, սելջուկյան և մոնղոլական տիրապետություններով պայմանավորված, արտագաղթը շարունակվում էր և նույնիսկ աճում⁴: XIV-XVII դդ. աչքի էին ընկնում ոչ միայն արտագաղթերով, այլ

¹ Տե՛ս «Հայ գաղթաշխարհի պատմություն (միջնադարից մինչև 1920 թ.)», հ. 1, «Ալավոնական աշխարհի և Հյուսիսային Կովկասի հայկական գաղութները, Ե., 2003, հ. 2, «Ասիայի և Աֆրիկայի հայկական գաղութները», Ե., 2003, հ. 3, «Եվրոպայի և ԱՄՆ-ի հայ գաղութները», Ե., 2013:

² Տե՛ս նույն տեղում, հ. 1, էջ 21:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 21-22:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 34:

նաև մի գաղթավայրից մյուսը հայության տեղաշարժերով¹: XVII դ. նշանավորվեց Օսմանյան կայսրությունում ջելալիների շարժման հետևանքով առաջացած մեծ արտագաղթով և 1604 թ. պարսից շահ Աբաս Մեծի կողմից իրականացված բռնագաղթով²: Պարսկաստան բռնագաղթած շատ հայեր այնուհետև տեղափոխվեցին Հնդկաստան՝ լիցք հաղորդելով տեղի հայկական գաղթավայրին³: XVIII դ. հայության արտագաղթի հիմնական ուղղությունը Ռուսական կայսրությունն էր⁴: XIX դ. հայության արտագաղթը ստանում է երկու բնորոշ ուղղվածություն՝ պանդխտություն և Օսմանյան կայսրության հայասպան քաղաքականության հետևանքով՝ փախստականություն: Այդ երևույթներն առկա էին նաև XX դ. առաջին տասնամյակին⁵:

Կարելի է տեսնել, որ այս բաժնում առկա է գաղթաշխարհի պատմության որոշակի պարբերացում, որը հենված է արտագաղթերի ժամանակաշրջանների ու բնույթի վրա.

1. VII-XI դդ.,
2. XI-XIII դդ.,
3. XIV-XVII դդ.,
4. XVII դ.,
5. XVIII դ.,
6. XIX դ.-XX դ. սկիզբ:

Հայ գաղթաշխարհի և հատկապես հայության արտագաղթերի պատմության պարբերացման փորձ է կատարվել նաև Է. Մելքոնյանի կողմից: Ըստ ուսումնասիրողի՝ արդեն III-IV դդ. հայերը բռնագաղթեցվել են Իրան: Պետականության կորստի և արաբների, իսկ հետո նաև սելջուկների արշավանքների շրջանում սկսվում է հայության արտագաղթը հայրենիքից: Մինչև IX դ. հայության արտահոսքը դեպի Բյուզանդիա խրախուսվում էր կայս-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 35:
² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 36:
³ Տե՛ս նույն տեղում:
⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 36-37:
⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 38-40:

րության կողմից: Հայոց պատմության համար մեծ նշանակություն ունեցավ հայության արտագաղթը Կիլիկիա, որտեղ ձևավորվեց հայկական պետականություն: XIII դ. սկսած՝ հայության արտագաղթերին սկսում է նպաստել նաև միջազգային առևտրում հայ վաճառականների խաղացած դերը: Հայության արտագաղթերն ու բռնագաղթերը շարունակվել են նաև XVI-XVIII դդ. պարսկա-թուրքական պատերազմների շրջանում: XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին հայության արտահոսքը հայրենիքից մեծանում է Օսմանյան կայսրության ցեղասպան քաղաքականության պատճառով: 1920-ական թթ. կազմավորվեց «նոր հայկական արտասահման (արտերկիր)»-ը, որն այնուհետև կոչվեց Սփյուռք¹:

Փաստորեն, հայ գաղթաշխարհի պատմության պարբերացման խնդիրը դիտարկվել է երկու տեսանկյունից.

1. հայոց պատմության ընդհանուր համատեքստում՝ որպես հայության ենթահամակեցական միջավայր,
2. հայոց պատմության համատեքստից դուրս՝ որպես համակեցական առանձին միջավայր:

Վերոհիշյալ պարբերացումներում միայն ուշ միջնադարում է, որ հետազոտողները փոխկապակցվածություն են նկատում Հայաստանի և հայ գաղթաշխարհի պատմության միջև, մինչդեռ գաղթաշխարհն ավելի վաղ շրջանում ուսումնասիրվել է հայոց պատմության համատեքստից դուրս՝ միայն անդրադարձ կատարելով հայրենիքից հայության այս կամ այն հատվածի բռնագաղթին կամ արտագաղթին:

Վերոգրյալից ակնհայտ է, որ հետազոտողները փորձել և կարողացել են հայ գաղթաշխարհի պարբերացման հիմնահարցը լուծել իրենց կողմից կատարվող աշխատությունների բովանդակային շրջանակներում: Ընդհանուր առմամբ դա որոշ չափով լուծել է խնդիրը, սակայն բաց են մնացել մի շարք հիմնահարցեր,

¹ Տե՛ս В. Дятлов, Э. Мелконян, Армянская Диаспора: очерки социокультурной типологии, Е., 2009, с. 37-43.

որոնք առնչվում են գաղթաշխարհի ընդհանրական պատմությանը, դրա զարգացման հիմնական փուլերին, ազգայինի պահպանմանը և, դրանով իսկ, գաղթաշխարհի՝ դեպի ապագա նպատակաուղղվածությանը:

3. Հայ գաղթաշխարհի պատմության հիմնական փուլերն ու պատմության պարբերացման քաղաքակրթական մոտեցումը

Հայտնի է, որ հայ գաղթաշխարհը սկսել է ձևավորվել վաղ միջնադարում օտար նվաճողների կողմից իրականացված հայության բռնագաղթերի պատճառով, որոնք զուգահեռվել են նաև հայրենիքում օտար տիրապետության հետևանքով ստեղծված ծանր կենսապայմաններից դրդված արտագաղթերով: Եթե փորձենք այս տեսակետից ներկայացնել հայ գաղթաշխարհի պատմության ժամանակագրությունը, պետք է արձանագրենք, որ այն անցել է «Հայ գաղթաշխարհի պատմություն» եռահատորյակում ներկայացված փուլերին գրեթե համապատասխան:

Սակայն վերոհիշյալ ժամանակագրությունը չի արտացոլում հայ գաղթաշխարհի ձևավորման ու կայացման գործընթացն ամբողջությամբ, քանի որ այն սոսկ ժամանակագրական և ոչ թե բովանդակային բաժանում է: Այդ իսկ պատճառով գաղթաշխարհի բնորոշիչ զարգացումներից շատերը դուրս են մնացել այդ ժամանակագրությունից, տեղի է ունեցել ժամանակահատվածների որոշակի խճողում դրանց առանձնացման համար հիմք ծառայած ոչ համարժեք հենքերի պատճառով:

Կարծում ենք՝ վերոհիշյալ պարբերացումներից ակնհայտ է, որ բաժանման չափանիշների ընտրության հարցում հետազոտողները, բացառությամբ Վ. Բարխուդարյանի, բավարար ուշադրություն չեն դարձրել համակեցության համար հենքային նշանակություն ունեցող բաղադրիչներին: Այլ խոսքով՝ գաղթաշխարհը դիտարկվել է պատմական գործընթացի համատեքստում և կամ ըստ աշխարհագրական տարածման՝ առանց հաշվի առնելու «գաղթաշխարհ» հասկացության համակեցային բովանդակու-

թյունը, երբ էական դերակատարություն է ձեռք բերում հայկականության գործոնը, ասել է՝ համակեցության հենքային արժեքների պահպանությունը և զարգացումը: Գաղթաշխարհն անհրաժեշտ է դիտարկել ոչ թե դրա հիմնական բաղադրիչների՝ առանձին գաղթավայրերի ստեղծման և պատմական ընթացքի, այլ ընդհանրական գործընթացների, հայկականության հենքային արժեքների պահպանության և դեպի ապագա միտվածության առումով:

Ի դեպ, քաղաքակրթական իմաստով հայ գաղթաշխարհ ասելով՝ պետք է հասկանալ ոչ թե հայ գաղթավայրերի սոսկական ամբողջությունը, այլ ազգային հիմնարար արժեքների պահպանության և զարգացման միջավայրը, գաղթաշխարհի հայության հոգևոր ամբողջականությունը՝ հիմնված համակեցության այնպիսի հենքային արժեքների վրա, ինչպիսիք են անկախությունը, ազգային պետությունը, մշակույթը, լեզուն: Այսօրինակ չափորոշիչները մեծապես առնչվում են ազգի պատմական հեռանկարին, երբ առկա է անցյալ-ներկա-ապագայի ամբողջական ըմբռնումը¹: Այդ իսկ պատճառով, հայ գաղթաշխարհի պատմության պարբերացումը պետք է անպայմանորեն զուգահեռվի Հայաստանի պատմության ընթացքին, շեշտը դրվի ընդհանուր հայոց պատմության զարգացումների վրա, որոնք, ի վերջո, հանգեցրին այն բանին, որ գաղթաշխարհում ծնունդ առավ Հայաստանի ազատագրության գաղափարը:

Այդ առումով խիստ կարևորվում է պատմության և դրա գիտակցման գործոնը: Սեփական պատմության անկրկնելիության գիտակցումն է ծնում հանրային-ազգային ինքնագիտակցություն, և պատմությամբ են բացատրվում ազգային ինքնուրույնությունն ու յուրահատկությունը՝ քաղաքակրթության գլխավոր բաղադրիչներից երկուսը: Այդ առումով ազգի «պատմական անհատա-

¹ St'u L.Bertalanffy, General System Theory. Foundations, Development, Applications, New York, 1976, p. 48-56.

կանությունը» նույնանուն է ազգային ինքնությանը¹: Լիովին ընդունելի է «ես իմ անցյալն եմ» բանաձևը²: Ուստի գաղթաշխարհի հայության պատմությունն անհրաժեշտ է աղերսել Սայր Հայաստանի պատմության հետ, այդ անել ընդհանուր առմամբ և ոչ թե միայն ուշ միջնադարի հետ կապված³:

Հայտնի է, որ հայոց թագավորությունները մշտապես եղել են ազգային: Աշխարհագրական սահմանների առումով դրանք սկզբում ունեցել են մի կարևոր առանձնահատկություն՝ նույնություն հայոց լեզվի սահմաններին: Ավելին, կարելի է պնդել, որ հայկական քաղաքակրթության գլխավոր հենքերից մեկը դարեր ի վեր եղել է հայոց լեզուն, և այդ իրողությունն արձանագրված է ինչպես հայկական, այնպես էլ օտար աղբյուրներում: Հույն աշխարհագետ Ստրաբոնը, պատմելով այն մասին, որ Հայոց Արտաշես Ա թագավորը (189-160) Մեծ Հայքի թագավորությանը միացրեց (ինձ՝ վերամիավորեց) մի շարք երկրամասեր, կազմավորվեց մի թագավորություն, որտեղ բոլորը միալեզու էին (ինձ՝ խոսում էին հայոց լեզվով)⁴: Միալեզու Մեծ Հայքի թագավորությունը Փավստոս Բուզանդն անվանում է «երկիրն լեզուին թորգոմական աշխարհին»⁵, իսկ Մովսես Խորենացին նրա սահմանները նույնացնում է հայոց լեզվի սահմանների հետ («զեզերք հայկական խօսիցս», «ի ծայրս հայերէն խօսից»)՝ Հայոց լեզվի և հայոց թագավորության աշխարհագրական սահմանների նույնությունը վկայում է այն մասին, որ հայկական քաղաքակրթական միջավայրի արտահայտիչներից գլխավորը եղել է հայոց լեզուն:

¹ Տե՛ս Գ. Люббе, Историческая идентичность, «Вопросы философии», 1994, N 4, с. 109-113.

² Տե՛ս J. Sartre, L'etre et le neant. Essai d'ontologie phenomenologique, Paris, 1943, p. 159.

³ Այս հարցերի մասին մանրամասնորեն տես Ա. Ստեփանյան, Ինքնության ազգային չափումը (նախնական դատողություններ), «Ինքնության հարցեր. Տարեգիրք», Ե., 2002, էջ 18-31:

⁴ Տե՛ս The Geography of Strabo, in three volumes, vol. II, London, 1856, XI, XIV, 5, նույնը՝ Страбон, География, в 17 книгах, перевод, статья и комментарии Г. Стратановского, М., 1964, XI, XIV, 5:

⁵ Տե՛ս Փաւստոսի Բուզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1933, դար. Գ, գլ. ԻԳ:

⁶ Տե՛ս Մովսիս Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913, գիրք Բ, գլ. Գ, Ը:

Հատկապես պետք է նշել նաև քրիստոնեության մասին, որի ընդունումից հետո հայկական քաղաքակրթական միջավայրը ձեռք բերեց նաև համակեցության կրոնադավանական խիստ ուրույն դիմագիծ: Ավելին, քրիստոնեությունը՝ որպես այդ միջավայրի գլխավոր հենքերից մեկը, դարձավ քաղաքակրթության արտահանման հիմնական արժեքներից՝ կանխորոշելով նաև հարևան ժողովուրդների հոգևոր ապագան:

Ակնհայտ է, որ գաղթաշխարհի պատմության պարբերացումը պետք է անցնի նաև հայոց պետականության և հայրենիքի ազատության գաղափարի, հայոց լեզվի և քրիստոնեության հայկական դավանանքի՝ առաքելականության պրիզմայով, որը կբացահայտի գաղթաշխարհի հայության ընդհանուր ինտեգրումը ազգային կյանքում, և հայկականության պահպանման վիճակից ելնելով՝ հնարավոր կլինի գնահատել Հայաստանի պատմության մեջ գաղթաշխարհի ներդրումը:

Այլապես ինչո՞վ կարելի է բացատրել Հայաստանում պետականության անկման շրջանում նրանից դուրս հայկական իշխանությունների՝ հայկական համակեցական կառույցների ստեղծումը: Դրանցից առաջինը ձևավորվել էր դեռևս 789 թ. Համամաշենում (Համշեն), այնուհետև մեկը մյուսից հետո ծնունդ առան Գրիգոր Պահլավունու իշխանությունը Հյուսիսային Միջագետքում 1046 թ., Սամոսատի իշխանությունը, որը կործանվեց 1098 թ., Ասորիքի հյուսիսում, Կիլիկիայի արևելյան շրջաններն ընդգրկող Փիլարտոս Վարաժնունու և Գող Վասիլի իշխանությունները և Կիլիկիայում հայկական իշխանությունը Ռուբեն իշխանի գլխավորությամբ 1080 թ.: Դրանք, բացառությամբ Համշենի և Կիլիկիայի իշխանությունների, կործանվեցին XII դ. առաջին կեսին: Պատմության թատերաբեմից հեռացած այդ իշխանությունների, ինչպես նաև Կիլիկիայում և վերջինիցս հյուսիս հավաքված ստվարածավալ հայությունը հետագայում Կիլիկիայի Հայկական թա-

գավորության ստեղծման հզոր հենք ծառայեց¹: Հայաստանից դուրս, բայց հայկականության տեսլականով առաջնորդվող այդ գործընթացներն ուղղակիորեն առնչվում են համակեցական ընդհանուր միջավայրի գաղափարին:

Հետագայում այդ գաղափարն իր արտացոլումը գտավ աշխարհի այլևայլ հատվածներում, ինչպես, օրինակ՝ Ռուսիայում [Ղրիմ (որի հարավարևելյան հատվածը կոչվում էր Ծովային Հայաստան²), Նոր Նախիջևան, Արմավիր, Աստրախան], Հնդկաստանում (Մադրաս), Իրանում (Նոր Ջուղա) և Իտալիայում (Մխիթարյան միաբանություն) հայկական համակեցական միջավայրերի ձևավորման մեջ: Պատահական չէ, որ հենց այդ միջավայրերում ծնունդ առավ Հայաստանի ազատագրության գաղափարը:

Ուստի հաշվի առնելով վերոհիշյալ սկզբունքները և հայ գաղթաշխարհի պատմությունը դրանց լույսի ներքո ենթարկելով ժամանակագրական բաժանման՝ կատանանք մի պարբերացում, որում առկա են պատմական հեռանկարի հիմնական բաղադրիչները:

Նշված բաժանումը ևս հղի է բացթողումների վտանգով, քանի որ «գաղթաշխարհ-համակեցություն»-ից դուրս են մնում հայության «ցրոնքային» հատվածները, որոնք աստիճանաբար հեռացել են հայկականությունից: Մյուս կողմից, դրանց ընդգրկումը այս կամ այն պարբերացման համակարգում, հարկ է խոստովանել, ոչինչ չի ավելացնում այդ պարբերացման հիմքով գիտական ընդհանրացումների հասնելու նպատակի իրագործմանը:

Վերոհիշյալի համատեքստում հայ գաղթաշխարհն անցել է հետևյալ փուլերը:

1. Գաղթավայրերի սկզբնավորման փուլ (IV դ.-VIII դ. առաջին կես):

¹ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. III, Ե., 1976, էջ 507-512, 674-676:

² Տե՛ս П. Кенпен, Крымский сборник, СПб., 1835, с. 318.

ա. Այս փուլը սկիզբ է առել IV դարում, երբ բազմահազար հայեր բռնագաղթեցվեցին և ցրվեցին Պարսկական տերության մեջ՝ Ասորիքում և Պարսից ծոցի ափերին¹:

բ. Բյուզանդիայի Մավրիկիոս կայսեր (582-602) հրամանով Թրակիա տեղափոխվեցին մեծ թվով հայեր, որոնցից շատերը՝ նախարարներ և զինվորներ, ընկան կայսրության թշնամիների դեմ ճակատամարտերում²:

գ. Սոտ 616 թ. Կարին քաղաքի հայ բնակչությունը պարսից արքա Խոսրով Բ Փարվեզի (590-628) հրամանով գաղթեցվեց Համադան³:

դ. Արաբական արշավանքների շրջանում տասնյակ հազարավոր հայեր գաղթեցվեցին Հայաստանից Արաբիա⁴:

ե. Արաբական տիրապետության դժնդակ շրջանում երկիրը լքեցին տասնյակ հազարավոր հայեր՝ գաղթելով հիմնականում դեպի արևմուտք⁵:

2. Հայաստանից դուրս հայկական իշխանությունների ձևավորման փուլ (VIII դ. երկրորդ կես-XI դ.):

ա.

Այս փուլը սկիզբ է առել 789 թ. հայրենիքից արտագաղթած հայության կողմից Պոնտական լեռների ծովափայաց հատվածում Համամաշենի հայկական իշխանության հիմնադրմամբ⁶:

բ. Հետագայում՝ X-XI դդ., մեկը մյուսի հետևից հիմնադրվում են հայկական իշխանություններ Հայաստանի հարակից երկրամասերում: Ստեղծվում են Գրիգոր Պահլավունու, Փիլարտոս Վարաժնունու, Գող Վասիլի, Սամոսատի և Կիլիկիայի հայկական իշխանությունները:

¹ Տե՛ս Փաւստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, դպր. Դ, գլ. ԾԵ:

² Տե՛ս Պատմութիւն Սեբեոսի, քննական բնագիրը՝ Գ. Աբգարյանի, Ե., 2004, էջ 90-98:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 146:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 204-206:

⁵ Տե՛ս «Պատմութիւն Ղեւոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց», Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 32-35:

⁶ Տե՛ս Լ. Խաչիկյան, էջեր համշինհայ պատմությունից, «ԲԵՀ», 1969, թիվ 2, էջ 115-118:

3. Հայության ներկայացուցիչների՝ օտար զահերին հաստատվելու փուլ (IX-XI դդ.):

ա. Այս փուլը սկիզբ է առել IX դ., երբ Բյուզանդիայի գահին մերթընդմերթ տիրում էին հայեր, որոնցից Բարսեղը (Վասիլ) 876 թ., բազմելով կայսերական գահին, հիմնադրեց սեփական հարստությունը¹:

բ. 894 թ. Աղվանքում թագավոր հռչակվեց Համանը, որը պատմագիտության մեջ համարվում է Բագրատունի² կամ Առանշահիկ³:

գ. 899 թ. Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի Կղարքք գավառի տեր Ատրնեսես Բագրատունին Հայոց Սմբատ Ա թագավորի (891-913) կողմից հռչակվեց որպես վրաց թագավոր⁴: XI դ. սկզբին նրա սերունդներից՝ նախապես աբխազաց թագավոր հանդիսացող Բագրատ Գ-ն ի վերջո կարողացավ հռչակվել նաև վրաց թագավոր և տիրել պապենական ոստանին՝ Կղարքքին⁵:

դ. 997/998 թ. Բուլղարիայում թագավոր դարձավ Սամուել Հայկազնը⁶:

4. Հայաստանից դուրս ազգահավաքի և հայոց անկախ պետականության վերականգնման փուլ (XI-XIV դդ.):

ա. Այս փուլում Հայաստանից շարունակվող արտագաղթ տեղի է ունենում ազգահավաք Կիլիկիայում¹:

¹ Տես Ն. Աղոնց, Երկեր, հ. Ա, Ե., 2006, էջ 397-438, 506-514:

² Տես «Հայ Բագրատունեաց ճիւղագրութիւնը», ծանօթութիւններով, գրեց պրոֆ. ղկտ. Յ. Մարկուարտ, գերմաներէն թարգմանեց Հ. Մ. Հապոզեան, Վիեննա, 1913, Ն. Աղոնց, Երկեր, հ. Ա, էջ 509, Ս. Բարխուդարյան, Արցախի, Շաքիի և Փառխսի իշխանությունները IX-X դարերում, «ՊԲՀ», 1971, թիվ 1, էջ 58-72:

³ Տես Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Ե., 1975, էջ 75-77:

⁴ Տես Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց, «Մատենագիրք Հայոց», ԺԱ. հատոր, Ժ. դար, Պատմագրութիւն, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 471:

⁵ Տես Ստեփանոս Տարանեցի Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, «Մատենագիրք Հայոց», ԺԵ. հատոր, Ժ. դար, Պատմագրութիւն, գիրք Բ., Ե., 2011, էջ 805, Պատմութիւն Արիստակեսի Լաստիվերտցոյ, աշխատասիրութեամբ Կ. Յուզբաշեանի, Ե., 1963, էջ 23-25, Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 82, Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Ժամանակագրական, ի լոյս ընծայեաց Բ. Պ., Ս. Պետերբուրգ, 1867, էջ 71:

⁶ Տես Ն. Աղոնց, Երկեր, հ. Ե., Ե., 2012, էջ 418-459:

բ. 1080 թ. հիմնադրվում է Կիլիկիայի հայկական իշխանապետությունը:

գ. 1198 թ. Կիլիկիայի հայկական թագավորության հիմնադրումով, փաստորեն, վերականգնվում է հայոց անկախ պետականությունը:

5. Նոր գաղթավայրերի ձևավորման փուլ (XIV-XVII դդ.):

ա. Այս փուլում սկզբնավորվում են հայկական գաղթավայրեր Ռուսաստանում, Իրանում (Նոր Ջուղա) և Հնդկաստանում:

բ. Հայկական նոր գաղթավայրերում (Ղրիմ, Աստրախան, Արմավիր, Նոր Նախիջևան, Նոր Ջուղա, Մադրաս) սկսում են ձևավորվել հայկական համակեցական միջավայրեր:

6. Գաղթավայրերում Հայաստանի ազատագրության գաղափարի ձևավորման փուլ (XVIII-XIX դդ.):

ա. Այս շրջանում Հայաստանի ազատագրության գաղափարը ծաղկում է ապրում Հնդկաստանի և Ռուսաստանի հայ գաղթավայրերում, և մշակվում են ինչպես Հայաստանի ազատագրման ծրագրեր, այնպես էլ գալիք հայոց պետության պետական կարգի մոդելներ:

բ. XVIII դ. սկզբին Վենետիկում հիմնադրված Մխիթարյան միաբանության տպարաններում հրատարակվում և հայության շրջանում տարածվում են հիրավի խորենացիական ոգով ստեղծագործություններ՝ քարոզելով Հայաստանի ազատագրությունը:

գ. 1887 թ. ժնկում հիմնադրվում է Հնչակյան կուսակցությունը, որի հիմնական նպատակը Հայաստանն ազատագրելն էր և սոցիալիստական պետության ստեղծումը:

¹ Այս գործընթացի համար հիմք էր հանդիսանում այն իրողությունը, որ Կիլիկիան հնուց ի վեր հայկական իրականության մաս էր: Հայկական տարրն այստեղ զգալի դերակատարություն ուներ, որի վկայությունն Իսսի կամ Ալեքսանդրետի ծոցի՝ «Հայկական» կամ «Հայոց ծոց» անվանումն էր առնվազն IV դ. դրությամբ (ըստ այդ դարի պատմիչ Ամմիանոս Մարկելիոսի): V դ. սկզբին Կիլիկիայում հայ իշխաններին պատկանող հայկական գյուղեր կային (ըստ Հովհան Ոսկեբերանի):

դ. 1990 թ. Թիֆլիսում հիմնադրվում է Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն կուսակցությունը՝ համանման գաղափարներով:

7. Ազատագրական պայքարի փուլ (XIX դ. վերջ-1918 թ.):

ա. Այս փուլում սկսվում է հայ ազատագրական պայքարի զինված շրջանը:

բ. 1918 թ. վերականգնվում է Հայաստանի անկախությունը:

Հատկապես պետք է շեշտել նաև, որ Հայոց ցեղասպանությունը բեկունճային էր ինչպես հայոց պատմության համար ընդհանրապես, այնպես էլ գաղթաշխարհի պատմության համար՝ մասնավորապես: Հարյուր հազարավոր հայեր, մի կերպ փրկվելով մահից, հեռացան հայրենիքից, որի հետևանքով գաղթաշխարհի հայության թվաքանակը մեծապես աճեց, և ստեղծվեցին նոր գաղթավայրեր:

Ներկայացվող պարբերացումը կարող է թյուր կարծիք ձևավորել, թե այն արհամարհում է բազմաթիվ հայկական գաղթավայրերի պատմությունը, սակայն իրականում փուլային վերոհիշյալ բաժանումը կարող է և ընդգրկում է գաղթաշխարհն ամբողջությամբ՝ շեշտը, սակայն, դնելով հիմնականի՝ հայկականության, համակեցության հենքերի պահպանության և գաղթաշխարհի՝ դեպի Հայաստան միտվածության վրա: Այլապես հայապահպանության գաղափարը զրկված է գլխավորից՝ ապագայի տեսլականից, գերնպատակից, որը, ինքնըստինքյան, հայության վերջնական համախմբումն է հայրենի սահմաններում: Բոլորովին էլ պատահական չէ, որ նշված պարբերացման համաձայն՝ առաջին գաղթավայրերի սկզբնավորումից հետո Հայաստանից դուրս բնակվող հայության շուրջ 1500-ամյա ընթացքը ի վերջո նրան հանգեցրեց Հայաստանի ազատագրության գաղափարին: Այսինքն՝ բռնագաղթեցված կամ արտագաղթած հայության ուղին, դարեր առաջ սկսելով Հայաստանից, պտույտ կատարեց և նոր ժամանակներում հայի հայացքը դեպի Հայաստան դարձրեց: Դա մի յուրօրինակ հոգևոր վերադարձ էր հայրենիք:

Ամփոփելով համառոտ ներկայացնենք հայ գաղթաշխարհի պատմության պարբերացումը.

1. IV դ.-VIII դ. առաջին կես՝ գաղթաշխարհի սկզբնավորման փուլ,
2. VIII դ. երկրորդ կես-XI դ.՝ Հայաստանից դուրս հայկական իշխանությունների ձևավորման փուլ,
3. IX-XI դդ.՝ հայության ներկայացուցիչների՝ օտար գահերին հաստատվելու փուլ,
4. XI-XIV դդ.՝ հայրենիքից դուրս ազգահավաքի և հայոց անկախ պետականության վերականգնման փուլ,
5. XIV-XVII դդ.՝ նոր գաղթավայրերի ձևավորման փուլ,
6. XVIII-XIX դդ.՝ գաղթավայրերում Հայաստանի ազատագրության գաղափարի ձևավորման փուլ,
7. XIX դ. վերջ-1918 թ.՝ ազատագրական պայքարի փուլ:

Առաջարկվածը միայն հայ գաղթաշխարհի պատմության պարբերացման փորձ է, մեր դիտարկումների արդյունք: Հույս ունենք, որ սույն պարբերացումը հիմք կհանդիսանա բանավիճային առողջ քննարկման համար, որը, ի վերջո, կստեղծի պարբերացման ընդհանրական մոտեցում և հնարավորություն կտա հետազոտելու հայության՝ հայրենիքից դուրս հաստատված հատվածի պատմության այնպիսի խնդիրներ, որոնք դուրս են մնացել նախկինում կատարված պարբերացումների տրամաբանությունից:

Arman S. Yeghiazaryan – An Attempt of Periodization of the Armenian Diaspora History – Periodization of the history of the Armenian Diaspora is one of the most important problems of the Armenology. Earlier the issue was solved by the chronological division of the Armenian Diaspora history to the periods of the Armenian deportations and migration or studying it by the principle of geographical dispersion of Armenians abroad. Such an approach can't reflect the main developments of the Armenian Diaspora during centuries.

In the study a civilization approached periodization model is suggested. Author proposes to observe the history of the Armenian Diaspora according to the vision of historical perspective in Armenian communities abroad and by the level of

preservation of national values such as language, religion, idea of national statehood and independence of the Homeland.

Author hopes that the study will lead to scientific discussion on this issue and a general model of the periodization of the Armenian Diaspora history will be adopted at last. After the Armenian Diaspora studies can cover many issues of the Armenian Diaspora history which earlier haven't been studied.